

प्रा. डॉ. व्ही. एस. आढावे

सहयोगी प्राध्यापक, मार्गदर्शक

स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला

व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

प्रा. सुनिल तेजला वसावे

संशोधक विद्यार्थी

क.ब.चौ.उ.म.वि., जळगाव

प्रस्तावना:

आदिवासींच्या बोलीभाषांना लिपी नाही. परंतु अलीकडच्या काळातील आदिवासी बुद्धीवादी विचारवंत आणि साहित्यिक आपआपल्या बोलीला प्रमाणभाषेच्या लिपीचा उपयोग करून लिहीत आहेत. हे त्यांचे लिहिणे अगदी सकस दमदार दर्जेदार रूपातील आहे. त्यामुळे हळूहळू या साहित्याकडे वाचक मोठ्या संख्येने आकर्षित होत आहे. आज स्वतःच्या भाषेत, शैलीत समाज-वास्तवाची सहज सोप्या पद्धतीने ते मांडणी करीत आहेत. ते सामाजिक बांधिलकीचे जीवन मानणारे आहेत. त्यामुळे त्यांचे साहित्य हेच खरे साहित्य आहे. ते प्रामाणिक प्रयत्न करणारे आहेत. "आदिवासींमधील सुशिक्षित तरुण पिढी लिहित असली तरी त्यांनी आदिवासीतर लेखकांनी लिहिलेले साहित्य हे तेवढ्याच आदराने स्वीकारले आहे हे मान्यच करावे लागते."^१ त्यांनी विशाल दृष्टिकोन ठेवून आपले लेखन केले आहे. त्यामुळे आजची शिकलेली नवी तरुणपिढी त्यांचा आदर करते. आपला इतिहास, आपले जीवन, आपली संस्कृती, आपल्या समस्या त्यांनी कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, आत्मकथन यांच्या आधारे शब्दबद्ध करून वाचकांसमोर मांडल्या आहेत.

संबोध शब्द: बोलीभाषा, साहित्यिक, प्रमाणभाषा, दृष्टिकोन, संस्कृती, आत्मकथन, सर्जनशील, प्रतिमा, प्रतीके, भावकाव्य, गीतकाव्य, कथाकाव्य, खंडकाव्य, नाट्यकाव्य, गोधड, गोंडवन, वणसूर्य, म्होरकी, पतुसा, वळीव.

विषय प्रवेश:

काव्य या शब्दाला समानार्थी शब्द 'कविता' आहे. वास्तविक ही संज्ञा एकमेकांच्या पर्याय म्हणून येतात. मानवी संस्कृतीच्या अगदी आरंभापासून 'काव्य' ही संज्ञा व्यापून राहिली आहे. कवितेचा जन्मच मुळी भाषेबरोबर झाला, असे मानले जाते. मानवी मुखाद्वारे हा पहिला आविष्कार पूर्णतः सर्जनशील आहे. 'काव्य' या संकल्पनेची बीजे मुलतः सर्जनशील प्रकाराशी निगडित आहेत. मानवी वाणी अखंडपणे, सर्वकाळ सर्जनशील पातळीवर राहिली नाही. ही वाणी केवळ मौखिक न राहता, तिला लिखित रूप प्राप्त झाले. कविता ही गायनातून, गीतातून उत्क्रांत झाली. या गीतामधील प्रतिमा, प्रतीके रूपक इत्यादी विविध रूपे निर्माण झाली. त्यातूनच कवितेची व्याख्या पुढे आली. "नाद आणि अर्थ असलेल्या शब्दांची सममूल्यतेच्या तत्त्वानुसार केलेली मांडणी असलेल्या ओळींची, छंद, अक्षरगणवृत्त, मात्रावृत्त, मुक्तछंद, मुक्तशैली यातील लय-तालांत बांधलेली, अलंकार प्रतिमा, प्रतीक, मिथक आदिबंध यांच्या उपयोजनाने अर्थसंपृक्त असलेली वाच्यार्थ आणि वाच्यार्थातून स्पंदित होणारा व्यंगार्थ असलेली रचना म्हणजे कविता"^२ अशी सर्वगुणसंपन्न, सर्वसमावेशक व्याख्या पाहावयास मिळते. या व्याख्येतून काव्याची संपूर्ण कल्पना लक्षात येते. ही व्याख्या काव्याची संरचनात्मक रूप उलगडते. काव्यात भावकाव्य, गीतकाव्य, कथाकाव्य, खंडकाव्य, नाट्यकाव्य असे प्रकार दिसून येतात.

आदिवासी काव्याचा आरंभ जुना आहे. त्यामुळे हे काव्य या साहित्याची सुरुवातीची पायरी आहे. त्यामुळे हे साहित्यसृष्टीचे नक्षीदार, कोरीव लेणे आहे. "आदिवासी साहित्याची अस्तित्त्व नोंदच मुळी कवितेने झाली"^३ यातून आदिवासी कविता ही अगोदर जन्माला आली, असे म्हणता येते. परंतु या संदर्भात काही पुरावे आजतरी उपलब्ध नाहीत. जे आहेत, त्या आधारे आपल्या लक्षात येते की, हा कवितेचा प्रवास पाहाताना काही आरंभीच्या कवितासंग्रहाच्या नोंदी महत्त्वाच्या वाटतात. त्यामध्ये मध्ययुगातील गोंडवंशातील महापराक्रमी महाराज संग्राम साही यांनी संस्कृत भाषेत 'रसरत्नमाला-१५३७' ही श्लोक कोकावली लिहिली आहे. ही रचना गोंडवंशातील मानवी जीवन साकारणारी आहे.

मराठी साहित्य हे सतत परिवर्तनशील आहे. हे परिवर्तन १९६० नंतर अनेक साहित्य प्रवाहाने समृद्ध झाले. त्यामध्ये कविता मागे राहिली नाही. ती नव्या रूपाने पुढे येत आहे. आदिवासींचा पहिला काव्यसंग्रह आला. ते वर्ष १९८२ आहे. यावर्षी जिल्हा यवतमाळ ठिकाणी वणी येथे दुसरे आदिवासी साहित्य संमेलन होते. त्याचवेळी, "महाराष्ट्रातील आदिवासींचा पहिलावाहिला काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. तो 'मोहोळ' (१९८२) साली याच संमेलनात प्रसिद्ध झाला. या काव्यसंग्रहात जवळजवळ '२२' कविता

संपादित केल्या. या सर्व कविता मानवी जीवनाचा नवा चेहरा घेऊन येतात. त्या मानवी जीवनातील नकार, विद्रोह, वेदना, धर्म, संस्कृती यांचा मागोवा घेताना दिसतात.

१९६० ते २००७ या कालखंडातील आदिवासींची कविता पाहिल्यास, याच कालखंडात मोठ्या उत्साहाने, जोमाने बहरली आहे. कवितेचा विकास या काळात झाला. ही कविता उत्तम दर्जेदार अशी आहे. कवितेत कसदारपणा आहे. ती मानवी जीवनाचे विश्लेषण करते. अशा विविध कवींच्या कविता व त्यांचे कवितासंग्रह कालक्रमानुसार सांगता येतील. मेटा-पुंगार भाग १, २ सुखदेव उईक (१९६२), आदिवासी कविता भुजंग मेश्राम (१९७५), मोहोळ भुजंग मेश्राम, प्रभू राजगडकर (संपा) (१९८२), एक हुंदका भगवान भोईर (१९८५), थांग अथांग श्रीधर शनवारे (१९८६), गोधड -वाहरू सोनवणे (१९८७), गोंडवन पेटले आहे विनायक तुमराम (१९८७), जागवा मने पेटवा मशाली वामन शेळमाके (१९९१), वणसूर्य पुरुषोत्तम शेळमाके (१९९१), उद्ध्वस्त करायचं आहे मला गोकुलदास मेश्राम (१९९३), द मुवमेंट्स आय लिव्हड विथ रामचंद्र जंगले (इंग्रजी) (१९९३), अनुभूती गोविंद गारे (१९९४), दाग रामचंद्र जंगले (हिंदी) (१९९४), घरकुल जखमांचे सरिता जांभुळे (१९९५), धिक्कार रामचंद्र जंगले (१९९५), उलगुलान भुजंग मेश्राम (१९९५), उन्हातलं झाड भगवान भोईर (१९९६), तळे संध्याकाळचे श्रीधर शनवारे (१९९७), मनोगत माधव सरकुंडे (१९९७), म्होरकी उषाकिरण आयाम (१९९७), रानआसवांचे तळे कुसुम अलाम (१९९७), पतुसा कृष्णकुमार चांदेकर (१९९९), तिरकमठा सुनिल कुमरे (१९९९), न्यायचक्र भगवान पाटील (२०००), रानपाखरांची माया कुसुम अलाम (२०००), अस्मितादर्श वसंत कुलसंगे (२०००), मी उद्ध्वस्त पहाटेचा शुक्रतारा वाल्मिक शेळमाके (२००१), सुक्कासुकूम वसंत कनाके (२००२), प्रेरणा मधुकर कोटनाके (संपा) (२००३), जगण्याचे संदर्भ गणेश परतेकी (२००३), कारम मिरसिन - सिडाम दा (२००४), आदिवासी मुलांची गोड गाणी गोविंद गारे (२००४), माझी सनद कुठे आहे? चामुलाल राठवा (२००४), रानपाखरांची संसद माधव सरकुंडे (२००५), वाटा नरेंद्र कोडवते (२००६), येथून पुढे प्रभू राजगडकर (२००६), इखारलेल्या ललना रामचंद्र जंगले (२००६), आदिम सुगंधयुक्ता नीलकांत कुलसंगे (२००७), वळीव तुकाराम धांडे (२००७), विरप्पा गौडर रामचंद्र जंगले (२००७), गया प्रेरणा कनाके (संपा) (२००८), वेडी पक्षिणी रेखा डगळे (२००९), पानझडी डॉ. संजय लोहकरे (२०१०) इत्यादी काव्यसंग्रह पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय आदिवासी कवितेत मोलाची भर घालणारे काही महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यामध्ये दशरथ मडावी, पितांबर कोडापे, गोपाल आडे, राम चव्हाण, कविता आत्राम अशी काही नावे सांगता येतील.

वरील सर्व कवितासंग्रहाची चर्चा करता येणार नाही. त्याचे कारण विषयाची, अभ्यासाची मर्यादा आहे. त्यामुळे 'गोधड' (१९८७), 'गोंडवन पेटले आहे' (१९८७), 'वणसूर्य' (१९९१), 'म्होरकी' (१९९७), 'पतुसा' (१९९९) व 'वळीव' (२००७) या निवडक कवींच्या काव्यसंग्रहाचा विचार केला जाईल तो पुढीलप्रमाणे....

गोधड (१९८७):

हा कवितासंग्रह वाहरू सोनवणे यांचा आहे. हा कवितासंग्रह पहिला असून, आदिवासी कवींच्या पहिल्या पिढीतील आहे, कवी 'गोधडीतल्या गोधडीत गुदमरत राहिलेल्या स्वत्वाची आग पुर्वजांच्या वारसदारांना दुःखाची आठवण करून देतो. आयुष्य जगत असताना, वाटयाला जे आले तेच मोठ्या ताकदीनिशी कवितेत अवतरलेले आहे. आपल्या पूर्वजांचे दुःख कवी जाणून आहे. त्याचे प्रकटीकरण कवी गोधड या काव्यातून प्रकट करतो.

“माझी फाटकी गोधड
मळलेली
गोधडीच्या गोधडीत
गुदमरत राहिलेली”^३

वरील कवितेतून कवी आदिवासी लोक जीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण मांडतो आहे, वास्तव आणि समृद्ध जीवस्पर्श यांचा उल्लेख काव्यप्रतिभेतून व्यक्त करतो, त्यामुळे त्यांची कविता ही वैश्विक पातळीवर जाते. कवितेत शोषित गरिबीने पिचलेल्या समजाचे दुःख व्यक्त होते. याच दुःखाची मीमांसा कवी स्वतः करतो,

गोंडवन पेटले आहे (१९८७):

हा कवितासंग्रह डॉ. विनायक तुमराम यांचा आहे. कवीने गोंडवनातील आदिवासी जीवनाची धग उत्कट शब्दात व्यक्त केली आहे. स्वतः लेखक आपल्याच कवितासंग्रहाबद्दल लिहिता, "माझ्या कविता हेच माझे मनोगत. तीच माझी अनुभूती, वनजीवनाचे जसे दर्शन तशीच अभिव्यक्ती, हया अभिव्यक्तीला कुणी आकंदन म्हणतील, कुणी अंतर्मनाचा तळतळाट म्हणतील, कुणी भावनांचा उद्रेक म्हणतील, तर कुणी डिवचलेल्या व हिणवलेल्या जाणीवेने आरंभिलेला प्रतिशोध म्हणतील, रानावनातील जगणे हे खऱ्या अर्थाने जगणेच नव्हते हयाची जाण त्या जगणाऱ्यांना प्रयत्न केला आहे: तो काव्यरूपाने"^४ याचा अर्थ असा की कवी

प्रचलित व्यवस्थेच्या संदर्भात प्रखर विरोध, विद्रोह व्यक्त करतो आहे. एका संस्कृतीने दुसऱ्या संस्कृतीची केलेली पिळवणूक अवहेलना पाहून कवीचे अंतःकरण विदीर्ण होते. अन्यायाची जुलमी परंपरा कवीच्या चिंतनाचा विषय होतो. त्यातून कवीची कविता जन्म घेते,

वणसूर्य (१९९१):

हा कवितासंग्रह पुरुषोत्तम शेळमाके यांचा आहे. तो गोंडवना साहित्यप्रसार प्रकाशन, भद्रावती या संस्थेने प्रकाशित केला. या काव्यसंग्रहात ४३ कविता आहेत. या संग्रहाला भाऊ मांडवकर यांची प्रस्तावना आहे. हा कवीचा पहिला काव्यसंग्रह आहे. त्यांनी आपल्या कवितेत सुखदुःखाची जाणीव मांडली आहे. ते आदिमपुत्रांनी भोगलेल्या व्यथा व्यक्त करतात. या भुईवर प्रथम चालणारा आदिम माणूस, या कालचक्रात कसा नाहीसा झाला हे कवितेतून सांगतात. कवीची कविता नव्या युगाला संदेश देणारी आहे. या कवितेत उत्साहदर्शीपणा आहे. कवी भविष्याची हाक देतो. कवी येथे होणारे शोषण, या व्यवस्थेला त्यांना आदिजन जनावरे वाटतात की काय, याबद्दल कवी विचारतो. ते आपल्या काव्यातूनच मागणी करतात की आमच्या माणुसकीचे अधिकार देणार आहेत की नाही. कवी आपल्या 'सावधान' कवितेत म्हणतो,

"भूमिपुत्रा
भरोसा ठेवू नकोस या युगाचा
इथे सुरू आहे खिचातान
एकमेकांच्या नेसूची
तिथे तुझ्या चार बोंटाच्या लंगोटीची
काय तमा."६

वरील काव्यातून कवी या व्यवस्थेला जाब विचारतो आहे. तो लंगोटीवर फिरणाऱ्या आपल्या आदिम बांधवना 'सावध' करीत आहे. तो आदिम बांधवांना व्यवस्थेवर कसलाही विश्वास ठेवू नकोस असे ठाम सांगतो. त्याप्रमाणे आदिमामधील प्रेम त्यांचे जीवन जगण्यातील जाण याबद्दल काही भाष्य करतो. कवी म्हणतो, "आज लेखणी आमचे हातात आहे.

"शुरा तुझ्या शुरुत्वाचे लेखन करणारी लेखनी गहाण होती
ते अजरामर साहित्य पुढी आम्ही लिहू
बोलू व्यासपीठावर मनमुक्त
उठणार आहे.
क्रांतीबरोबर उत्क्रांती
अन् आम्ही पेरणार आहोत घराघरात
गोंडवणीतील ऐतिहासिक नोंदी."७

वरील काव्यरचनेतून कवी आपला आशावाद व्यक्त करतो. हा आशावाद शब्दाशब्दातून मांडतो आहे. कवीने काही आयुष्य जंगलात झाडाला पहाडात जीवन जगणाऱ्या गोंडीय मातीत घालवले आहे. त्यामुळे त्यांनी धार्मिक जीवन जवळून पाहिले, उपभोगले आहे यांची नोंद मनोगतामध्ये करतात. ते स्वतः अनेक विचारवंत राहिले आहेत. त्यामुळे त्यांनी माणूस, त्याच्या समस्या, आशा काय आहेत. त्या आजच्या विकसित जगाला कळल्या पाहिजेत. याचा अदृष्टास कवी येथे धरताना दिसतात.

म्होरकी (१९९७):

हा कवितासंग्रह उषाकिरण आत्राम यांचा आहे. तो गोंडवान गोंडी साहित्यपरिषद, नागपूर या प्रकाशन संस्थेने प्रकाशित केला. या काव्यसंग्रहात ५१ कविता आहेत. या काव्यसंग्रहाच्या आरंभी उषाकिरण आत्राम यांचे दोन शब्द माझे अशी नोंद आहे. उषाकिरण आत्राम यांच्या काव्यसंग्रह वाचत असताना, त्यातील दुसरी कविता 'पसयाची लाल आग व्हायं या कवितेत लेखिका निर्वाणीचा इशारा देतात. त्यापुढे 'रानकोंबड्यांनो, आता तरी जागे व्हा' असा मार्मिक सल्ला देतात. संपूर्ण कवितासंग्रह वाचल्यावर असे वाटते की ही लेखिका एकप्रकारे बंड करून उठते. आपल्या 'अन् दिप भव' या कवितेत बुद्धांचा विश्वकल्याणाचा संदेश देवून जातात. आत्राम कवितेत 'सूर्याचे वारस होवू या' असा मूकवेदनेचा प्रखर जाहिरनामा कवितेत करतात. 'त्याच्या ही पुढे जावून 'शब्दच शस्त्र शब्दच अत्र! शब्दच युद्ध शब्दच बुद्ध' असे शब्दाचे सामर्थ्य सांगतात. आत्राम यांची कविता मानवी मनाला अंतर्मुख करते.

पतुसा (१९९९):

हा कवितासंग्रह कृष्णकुमार चांदेकर यांचा आहे. तो 'नभ प्रकाशन', अमरावती या संस्थेने प्रकाशित केला. या संग्रहात ५२ कविता आहेत. कविता संग्रहाच्या आरंभी, या कवितांचा मागोवा डॉ. विनायक तुमराम यांनी घेतला आहे. कवीने 'सरबराई' या

शीर्षकाखाली आपले विचार मांडले. कवीने हा शब्दप्रयोग गोंडी भाषेतील वापरला आहे. 'पतुसा' याचा अर्थ चेतवने, जाळणे असा आहे. "कवीची कविता ही आंतरबाह्य वेदनांनी पोळून, होरपळून निघाली आहे."^१ कवितेतून अंतरबाह्य जखमांचे ओलेपन जाणवते. कवी हा अत्यंत कडवट आहे. कवीची कविता अनुभवजन्य असून भाषा शिवराळ हे कवीचे बलस्थान आहे. त्यामुळे ती मनाला चटकन भिडते. या संग्रहातील कॅमेरा, संस्कृती, आरक्षण इत्यादी कविता महत्त्वपूर्ण अशा आहेत.

हा कवी पुरोगामी चळवळीतील संघटक कार्यकर्ता आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या संवेदनशील मनाचे दर्शन कवितेतून होते. आपल्या सभोवतालचे वास्तव डोळसपणे शब्दबद्ध केले आहे. हा कवी वास्तववादी व दाहक चित्रण करणारा आहे. त्यामुळे त्यांच्या लेखनीत कठोरपणा दिसतो. ही कविता जीवनाची समीक्षा करते. कविता नव्या बदलाशी नाते सांगते.

या संग्रहातील सर्व कविता वाचल्यानंतर लक्षात येते की, कवितेची भाषा अत्यंत साधी सरळ सोपी विशेषतः म्हणजे हृदयाला भिडणारी आहे. या काव्यसंग्रहातील कविता ही अवास्तव शब्दप्रयोग करित नाही. या कवितेतील प्रतिमांची गुंतागुंत नाही. कवितेतील विषय अवघड नाही. त्यामुळे चांदेकर यांची कविता सर्वसामान्य वाचकांच्या जवळ जाते. ही कविता आपली वाटते. ही कविता राजवाड्यात रमणारी नाही, तर ती झोपडीतल्या सुखदुःखाशी नाते जोडणारी आहे. कवीने आदिवासी जीवन प्रत्यक्ष पाहिल्यामुळे कवी अस्वस्थ होता व ही अस्वस्थ जाणीव कवितेतून जन्म घेते.

वळीव (२००७):

हा काव्यसंग्रह तुकाराम धांडे यांचा आहे. तो 'राजहंस प्रकाशन', पुणे या संस्थेने प्रकाशित केला. या संग्रहात ६७ कविता आहेत. तुकाराम धांडे यांच्या कविता मानवी जीवनाचे वास्तव चित्रण करतात. हे चित्रण कवी निसर्गाच्या रूपाने कवितेत करतो. "कवी कवितेतून वाट्याला आलेले अनुभव, दुःख, दारिद्र्य, वेदना, अन्याय, अत्याचार आपल्या कवितेत व्यक्त करतो."^२ त्यामुळे त्यांची कविता वाचताना मन पिळवटून जाते. म्हणजेच वास्तवतेचा परिसस्पर्श या कवितेला झालेला आढळतो.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, वरील कविता लेखनावरून आदिवासी कवितेचे नेमके स्वरूप, तिची शक्तिस्थळे आपल्याला समजतात. आदिवासी कविता अभ्यासत असताना आदिवासी कवींनी वेगवेगळे विषय घेऊन कविता लिहिलीले दिसून येते. प्रत्येक कवीचे वेगळेपण आहे.

आदिवासी व आदिवासीतर कवींनी रानात डांबणाऱ्या, त्यांना लंगोटी नेसून कंदमुळे शिकारीवर जगण्यास भाग पाडणाऱ्या व्यवस्थेबद्दल प्रचंड प्रक्षोभ व्यक्त केला आहे. तर काहींनी महापुरूषांशी संवाद साधला आहे. काहींनी निसर्ग, संस्कृती, इतिहास, धर्म याकडे लक्ष केंद्रित केले. काहींनी पारंपरिक मूल्यांचा आग्रह केला आहे. पण या सर्व कवींच्या कविता आदिम जाणिवेशी संवाद साधणाऱ्या आहेत. आदिवासी कविता मानवी जीवनातील सत्य सांगून जाते. आदिवासी कविता जंगलात, रानावनात, डोंगरदऱ्यात फुलत आहे. ती नवनिर्माण्यांच्या आणि वैश्विकतेच्या पातळी विकास पावत आहे. त्यामुळे या कवितेला उत्तम भवितव्य आहे. ही कविता उत्तरोत्तर अधिक बहरत आहे. या कवितेचा लवकरच महावृक्ष होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करायला काहीच हरकत नाही.

संदर्भ :

१. गावित पुष्पा, 'आदिवासी साहित्याचे स्वरूप आणि दिशा' सृजन (त्रैमासिक, संपा-डॉ. मा. मा. जाधव) सप्टें. आक्टों. नोव्हें. २००९. वर्ष १, अंक १, पृ. क्र. ४५.
२. उ.नि. पृ. क्र. ४६.
३. गणोरकर प्रभा, वसंत डहाके, दडकर जया, भटकळ सदानंद, राजवाडे आशा, वरखेडे रमेश 'वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश', जी. आर. भटकळ फाऊण्डेशन, मुंबई २००१. पृ. क्र. १५७.
४. जाधव रा.ग. (मु. संपा) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड-सातवा, भाग-पहिला १९५० ते २०००, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे. प्र.आ. २००९, पृ. क्र. ३७१.
५. तत्रैव, पृ.क्र. ५७
६. शेळमाके पुरुषोत्तम, 'वणसूर्य' गोंडवाना साहित्यप्रसार प्रकाशन भद्रावती प्र.आ. १९९१, पृ. क्र. ७२
७. तत्रैव, पृ.क्र. ४७
८. आत्राम उषाकिरण, 'म्होरकी' गोंडवाना-गोंडी साहित्य परिषद, नागपूर. प्र.आ. १९९७, पृ. क्र. ०६
९. चांदेकर कृष्णकुमार, 'पतुसा', नभ प्रकाशन, अमरावती. प्र.आ. १९९९, पृ. क्र. २६
१०. धांडे तुकाराम, 'वळीव' राजहंस प्रकाशन, पुणे. प्र.आ. २००७, पृ. क्र. ०३.